

## Мова навчальних текстів шкільних підручників

Гривко А.В.

*У статті розглянуті загальнопедагогічні вимоги до мови навчальних текстів шкільних підручників.*

*Ключові слова: навчальний текст, загальнопедагогічні вимоги, логічність, точність, ясність, доступність, культура мови, виразність мови.*

Постановка проблеми. Проблема мови шкільних підручників підпорядкована загальнопедагогічним, психолінгвістичним та лінгводидактичним засадам. Навчальний текст будь-якого шкільного підручника має відповідати вимогам: логічність, зв'язність, цілісність, доступність, науковість, послідовність, наступність, інтегративність знань.

Формулювання цілей статті. Розглянути вимоги до мови навчальних текстів підручників з урахуванням специфіки різних шкільних предметів та їх єдиних навчальних, розвивальних, виховних функцій. Окреслити способи активізації розумової діяльності учнів при вивченні всіх шкільних предметів засобами єдиної системи мови у процесі пізнання навколишнього світу.

Аналіз останніх досліджень. Питання мови шкільних підручників висвітлюється у дослідженнях, присвячених загальним проблемам навчальної книги, таких учених, як *Я.А. Коменський, Б.Д. Грінченко, І.І. Огієнко, Я.Ф. Ченіга, В.О. Сухомлинський, Д.Д. Зуєв, А.М. Сохор, Л.П. Добраєв, Я.А. Мікк, І. Г. Проскуракова, Н. В. Кулібіна, Л.В. Скуратівський, М.С. Вашуленко, І.П. Гудзик, Я.П. Кодлюк, А.Н. Гірняк* та ін.

Основна частина. Дослідження мовного матеріалу шкільних підручників у психолого-педагогічній літературі багатоаспектні: 1) проблема добору навчально-наукових текстів підручників, їх тематичне та стилістичне розмаїття, розвивально-виховне спрямування, відповідність загальнодидактичним вимогам тощо; 2) ступінь складності мови підручників; 3) вплив мови шкільних текстів на сприймання, розуміння та засвоєння навчального матеріалу учнями, на якість їх знань; 4) проблема літературності мови викладу навчального матеріалу.

Проблема мови шкільних підручників підпорядкована загальнопедагогічним, психолінгвістичним та лінгводидактичним засадам. Навчальний текст шкільного підручника та його мовне оформлення має відповідати загальнопедагогічним вимогам, серед яких логічність, зв'язність і цілісність, точність, ясність, зрозумілість, доступність, науковість, відповідність навчальній програмі та віковим особливостям учнів, наступність, виховна спрямованість.

Логічність тексту підручника передбачає такі його якості, як послідовність викладу матеріалу, несуперечність думки, чіткість і достатність аргументації, співвідношення загального і часткового. Логічність думки, її мовне вираження проявляється в об'єктивності відображення фактів (об'єктів) дійсності та їх зв'язків і відношень (загальне і одиничне, причина і наслідок, подібність і відмінність, зміст і форма).

Важливою якістю навчального тексту є точність, що проявляється у відображенні фактів дійсності думкою і у відображенні думки у слові. Точність вживання слова відповідності до його значенням – необхідна умова адекватності його сприйняття. Неточність у слововживанні, неправильне вживання слова призводять до неточності у відображенні дійсності, недостатньо повного пояснення понять, спотворення його суті. Навчальний текст має бути гранично ясний за змістом і вираженням думки. Неясності, що знижують доступність і зрозумілість тексту, можуть виникнути при перенасиченні тексту термінологією і при ускладненні синтаксису. Неоднозначність трактування понять у дошкільній та початковій школі порушує принцип наступності, унеможлиблює осмислене засвоєння розширення і збагачення їх у 5 – 6 класах.

Важливим показником якості мови шкільних підручників є її доступність. Доступність мови підручника орієнтована на рівень пізнавальних можливостей учнів, ефективність сприйняття тексту.

Доступність, точність, ясність, зрозумілість мови шкільного підручника пов'язані із змістовною стороною тексту, спрямованою на його сприймання та розуміння, осмислення, і засвоєння матеріалу. За дослідженнями *Я.А. Мікка*, доступність текстового матеріалу є однією з передумов успішності учнів:

складність мови підручників може бути однією з причин учнівської неуспішності у 80% випадків [2, 18].

Підручник, що містить громіздкі малозрозумілі учню наукові висловлювання, спрощені для розуміння учня трактування наукових понять спотворює їх суть, ускладнює мислення. Багатослівні означення з мовними штампами змушують учня механічно зазубрювати їх без належного осмислення. Складний для самостійної роботи учнів, малоцікавий для самонавчання, самовдосконалення, саморозвитку підручник гальмує розуміння навчального тексту, засвоєння навчальної інформації, формування вмінь порівнювати, узагальнювати та систематизувати, унеможлиблює виділення в тексті головного і другорядного, тощо. Нерозуміння учнями інформації, викладеної у підручнику породжує негативні емоції, що блокують мислення, небажання вчитись, уповільнює розвиток інтелекту, гальмує творчі здібності, є причиною формалізму в знаннях. Текст підручника має бути цікавим і зрозумілим для учня, забезпечувати максимальну ефективність процесу навчання: *І.П. Гудзик* вважає, що шкільний підручник має бути написаний такою мовою, „щоб „середній” школяр – доклавши певних зусиль – міг сам розібратись у тому, про що там говориться” [4, 123].

Відповідно до типів складності текстів формулюють такі вимоги до мови навчальних текстів шкільних підручників:

- не переобтяжувати текстовий матеріал науковою термінологією (пояснювати та цікаво ілюструвати кожний термін);
- новий матеріал має базуватися на раніше засвоєних знаннях (*Ю.З. Гільбух, М.В. Ричик*);
- виклад матеріалу має бути послідовним;
- навчальний текст має поділятися на логічно завершені частини, кожна з яких розкриває певну мікротему;
- дотримуватись простоти синтаксичних конструкцій (*Я.П. Кодлюк*);

- варто використовувати слова, „які показують читачеві місце певного фрагменту в розповіді” [4, 124] (наприклад, перш за все, разом з тим, по-перше, по-друге, далі, з одного боку, з іншого боку тощо);

- пояснювати під час викладу нового матеріалу незнайомі учням слова (дотримуватись вимоги відповідності словникового наповнення підручника віку учнів);

- не використовувати незвичні морфологічні форми, лексичні неточності, пов'язані з неправильним використанням термінів (А.Н. Гірняк);

- дбати про простоту синтаксичних конструкцій та короткість речень, що мають бути прозорими за будовою та порівняно нескладними за лексикою;

- віддавати перевагу таким словам, які мають високу частоту вживання в усній або письмовій мові; але коли є вибір між словами з близьким значенням, віддавати перевагу коротшим;

- дотримуватись оптимальної довжини речення (10 – 15 слів) та слідкувати за побудовою фраз (чи не задалеко один від одного розташовані підмет і присудок) (Ф.-М. Жерар, К. Роеж'єр);

- уникати вживання надто коротких речень одне за одним;

- викладати матеріал ясно і доступно, логічно струнко та обґрунтовано, доказово;

- використовувати діалогічні тексти, тобто домагатися розуміння учнів, спонукати їх до дій, виробити вміння, сформувані оцінки через використання особових займенників, особових форм дієслів („згадай”, „встанови”, „поміркуй”), риторичних запитань, звертань тощо;

- уникати неточностей у формулюванні правил та завдань, калькування, суржикової мови, стилістичних помилок;

- текстовий матеріал має бути пізнавально значущим, пов'язаним із сучасністю, оригінальним, емоційно насиченим.

Підручник має містити засоби для формування загальнонавчальних умінь і навичок, до яких відносять і загальномовні вміння, що передбачають формування в учнів культури усної і писемної мови, слухання. На думку *М.С. Вашуленка*,

підручники нового покоління мають бути інтегрованими курсами, активізувати мислення не лише засобами свого предмету, а і через розвиток мовлення учнів [1, 8]. Через тексти підручника відбувається виклад навчального матеріалу, розкривається система знань.

Навчально-наукові тексти підручника мають бути сучасними, відповідати очікуванням та інтересам сучасних учнів, а не містити малоцікаву, малозрозумілу, застарілу інформацію, бути естетичними, виховного спрямування, розширювати історикознавчий, краєзнавчий, українознавчий кругозір учнів. Український підручник з кожного шкільного предмету має знайомити учня із загальнолюдськими цінностями нашого народу, з творцями світової науки у кожній освітній галузі, давати уявлення про вклад українців у наукові досягнення світової науки. Відбір змісту текстового матеріалу підручника має спрямовуватись на загальний і різнобічний розвиток учнів та повноцінне оволодіння ними всіма компонентами навчальної діяльності, зокрема пізнавальної, розвивальної, навчально-пошукової, самонавчання. Тексти мають відповідати принципам дидактики, враховувати особливості психології дитини, бути образними і відповідати специфіці засвоєння знань.

Поряд із проблемою добору навчальних текстів існує проблема методу їх „оживлення”, тобто використання живої розмовної мови, що полегшило б розкриття сутності явищ та ознайомлення учнів зі способами дій. На думку *Д.Д. Зуєва*, яскрава, образна, емоційно-виразна мова та доступні, переконливі і значимі тексти підручника сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів [5, 107]. *А.Я. Мікк* вважає, що знання засвоюються успішніше, коли автору підручника вдається вплинути на почуття учнів, тому мова підручника має бути емоційною і живою [7, 82]. Яскравий, образний та емоційний виклад матеріалу викликає інтерес учнів. Але проблема полягає у тому, що такі навчальні тексти мають бути пізнавальними, природними і, водночас, не відволікати від змісту навчального матеріалу. Діалог (а саме так звана діалогічність монологічного мовлення, що виявляється у використанні особових займенників, особових форм дієслів, звертань тощо) у підручнику певним чином наближує текст до більш

зрозумілого дітям розмовного мовлення, дещо зменшує труднощі сприймання тексту з явними ознаками наукового стилю [3, 291].

Важливим показником якості мови шкільного підручника є його стилістичні або літературні характеристики: правильність мови, чистота мови, культура мови.

Чистою вважається мова, в якій немає нелітературних елементів. До категорії нелітературних елементів відносяться діалектизми, жаргонізми, арготизми, суржик, кальковані з інших мов слова (русизми).

Говорячи про культуру мови, не слід плутати її з поняттям правильності мови. Правильність мови (мовна правильність) – це відповідність мовним нормам. Культура мови – більш високий рівень володіння літературною мовою. Культура мови містить у собі оцінки не лише правильно – неправильно, але і краще - гірше, доречніше, виразніше, точніше тощо. Це бездоганно правильне використання лексичних, граматичних, орфоепічних, стилістичних, фразеологічних норм літературної мови, вживання нормативних наголосів у словах, вміння використовувати мовні закономірності, мовні ідеали, що притаманні тільки цій мові. Складовими культури мовлення є її правильність (нормативність), адекватність, логічність, багатство, різноманітність, чистота, точність, естетичність, етичність, доречність.

Поняття виразності мови тексту має різний зміст: виразність інформаційна (понятійна) досягається логічністю і фактологічністю, виразність чуттєвого впливу. Виразність в навчальному тексті досягається шляхом доказовості, аргументованості.

Сухість, абстрактність викладу матеріалу підручника, невиразна збіднена мова, плутанина в термінології, використання авторами мовних штамів, калькування з російської мови, суржик, громіздкі висловлювання, наукоподібність, малозрозумілі означення, стилістичні огріхи, лексичні неточності, пов'язані з неправильним використанням термінів, або неправильним перекладом понять тощо є проблемою, що утруднює учнівське сприйняття навчального матеріалу при вивченні всіх шкільних предметів та призупиняє розвиток мовної особистості учня.

Яким досконалим не був би зміст підручника, та якщо він написаний малозрозумілою, недосконалою мовою, він нівечить уявлення учнів про мову, гальмує мислення, формуює неправильні мовні уміння, негативні мовні стереотипи та призводить до нерозуміння тексту, а як наслідок, і предмету, а, отже, і знижує пізнавальний інтерес учнів, викликає в них байдужість, нудьгу, втому та роздратування. Тому, забезпечуючи науковість змісту навчального матеріалу, точність, простоту і доступність викладу, чіткість у формулюванні правил, законів, ідей, підручник має бути написаний точною, доступною і досконалою літературною мовою.

Аналіз шкільних підручників показує, що одні й ті самі поняття, передбачені програмою, трактуються по-різному, використовуються різні терміни, не завжди дотримано принципу наступності, науковості, системності. В аналізованих нами підручниках нерідко порушуються лінгвістичні конструкції української мови. Багатослів'я, громіздкі висловлювання утруднюють для учня виділення головного, істотного; зайві слова у змісті задач утруднюють пошуки взаємозв'язків між даними і шуканими величинами; перевантаження умови задачі казковими героями утруднюють осмислення суті задачної ситуації.

Розвиток та становлення мовної особистості учня є одним із важливих завдань сучасної шкільної освіти. Випускник школи має володіти вміннями і навичками вільно, комунікативно користуватися як усними, так і письмовими мовними засобами в різних формах, сферах і жанрах мовлення. Формування мовленнєвих умінь через розвиток мислення, пізнавальних інтересів, оволодіння професійними вміннями триває протягом усієї діяльності людини. Становлення мовної особистості учня, формування інтересу до навчання, пізнавальної самостійності школярів значною мірою залежить від якості тексту підручника.

Висновки. Проблема мови шкільних підручників малодосліджена, залишається актуальною та потребує подальших ґрунтовних психолого-педагогічних досліджень, їх систематизації та впровадження результатів у педагогічну практику.

## **Література:**

1. *Вашуленко М.С.* Розвиток мовлення і мислення молодших школярів // Розвиток мислення молодших школярів. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава: ПОПОПП, 1996. – 208 с. – С. 8 – 9.
2. *Гірняк А.Н.* Система традиційного підручникотворення та її психолого-дидактичний аналіз / За ред. А.В. Фурмана. – Тернопіль: Інститут ЕСО, 2004. – С.7 – 36.
3. *Гудзик І.П.* Особливості компетентнісно орієнтованих підручників для початкового навчання російської мови // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2006. – Вип.6. – 328 с. – С. 283 – 293.
4. *Гудзик І.П.* Побудова тексту підручника як фактор його читабельності // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип.2. – С. 123 – 127.
5. *Зуев Д.Д.* Школьный учебник. – М.: Педагогика, 1983. – 240 с.
6. *Кодлюк Я.П.* Підручник для початкової школи: теорія і практика. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 288 с.
7. *Микк А.Я.* Оптимизация сложности учебного текста: В помощь авторам и редакторам. – М.: Просвещение, 1981. – 119 с.
8. *Осадчук Р.І.* Дидактичні вимоги до підручників // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип.2. – С. 33 – 35.

А.В. Гривко

Язык учебных текстов школьных учебников

Аннотация. В статье рассмотрены общепедагогические требования к языку учебных текстов школьных учебников.



Ключевые слова: учебный текст, общепедагогические требования, логичность, точность, ясность, доступность, культура речи, выразительность речи.

A. Hryvko

Language of texts in school books

Abstract. The article describes requirements to language of school text books.

Keywords: requirements of educational text, consistency, accuracy, clarity, accessibility of speech, expressive speech.

*Гривко, А. В. Мова навчальних текстів шкільних підручників [Текст] / А. В. Гривко // Проблеми сучасного підручника : Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2009. – С. 79–83.*